

Tarixdə iz buraxanlar: Abbasqulu ağa Bakıxanov

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Əmircan kəndində anadan olub. Atası II Mirzə Məhəmməd xan, anası Sofiya xanımdır. XIX əsrin əvvəllərində Bakıxanovun atası Mirzə Məhəmməd xan xanlıqlararası çəkişmələr nəticəsində Bakıdan Qubaya köçməli olub və yeddi yaşlı oğlu Abbasqulunu da özü ilə aparıb.

Abbasqulu ilk təhsilini Qubada alıb. O, az müddətdə ərəb və fars dillərini öyrənib və bu dillərdə bir çox kitab oxuyub. Bunun nəticəsi idi ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov 1819-cu ildə Qafqazın o zamankı baş hakimi general Yermolov tərəfindən Tiflisə çağırılaraq Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsinə təyin olunub.

Abbasqulu ağa Bakıxanov mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Tiflisə yerləşdikdən sonra onun bilik dairəsi daha da genişləniib. O, bu şəhərin gözəlliyini özünün “Tiflis” müxəmməsində ustalıqla təsvir edib, daha çox tanınıb, məşhur Azərbaycan şairi Mirzə Fətəli Axundovun müəllimi Mirzə Şəfi Vazeh tərəfindən yaradılan “Divani-hikmət” adlı ədəbi məclisin iştirakçısı olub, şeirləşmələr zamanı onun tərəfindən təqdir edilib.

O zamanlar Tiflisə gələn rus şairləri, Avropa səyyah və alimləri ilə yaxından tanış olan Bakıxanov həyata yeni bir nəzərlə baxmağa başlayır. O, rus şairlərinin əsərləri ilə tanış olmaqla bərabər, öz şeirlərini də onlara təqdim edirdi. A.Bakıxanovun şeirləri hələ özü sağ ikən dillər əzbəri olub, elm-sənət sahiblərinin nəzərini özünə cəlb edib. Təsədüf deyil ki, o zaman Tiflisdə yaşayan alman şairi Fridrix Bodenştedt özünün “Şərqdə min bir gün” adlı əsərində Mirzə Şəfi və Abbasqulu ağadan bəhs edərkən onun şairliyinə yüksək qiymət verib və şeirlərindən bir neçəsini alman dilinə tərcümə edib. Xüsusilə “Tatar nəğməsi” adlı şeirinin rus dilinə tərcüməsi müəllifinə böyük şöhrət qazandırır. Bu şeiri Abbasqulu ağa ilə yaxından tanış olan polyak şairi Lado Zablotski də polyak dilinə tərcümə edib. O zamanlar Tiflisdə yaşayan şair Polonski bu şeiri polyak dilindən rusçaya yenidən tərcümə edərək 1847-ci ildə “Zakavkazskiy vestnik” qəzetində nəşr etdirib. Polonski bu şeiri bir az da təkmilləşdirərək 1851-ci ildə özünün “Bir neçə şeir” adlı kitabçasına daxil edib. Aşıqanə dəyişməyə bənzəyən “Tatar nəğməsi” şeiri yüksək sənətkarlıqla yazılan gözəl bir əsər kimi xalq arasında dillər əzbəri olub.

Fridrix Bodenştedt özünün “Şərqdə min bir gün” adlı əsərində Abbasqulu ağanın “Fatma tar çalır” şeirinin də gözəl nəğmə olduğunu qeyd edib. Mirzə Şəfi Vazeh də bu nəğmənin Bakıxanova böyük şöhrət qazandıracağını əvvəlcədən xəbər verib. Doğrudan da, “Fatma tar çalır” şeiri öz emosional təsir qüdrəti ilə “Tatar nəğməsi”ndən heç də geri qalmır.

Şair Abbasqulu ağa Bakıxanovun dünyagörüşünün inkişafında onun rus yazıçıları ilə yaxından tanışlığı əhəmiyyətli rol oynayıb. Xüsusilə “Ağıldan bəla” əsərinin müəllifi A.Ş.Qriboyedovla əməkdaşlığı onların hər ikisinin yaradıcılığına müsbət təsir göstərüb. A.S.Qriboyedovun öz əsərlərinin ilk variantını A.Bakıxanova oxutması və onun fikrini öyrənməsi Abbasqulu ağanın hələ gənc yaşlarında çox dərin biliyə və hörmətə malik olduğunu göstərir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1833-cü ildə Polşada çar canişini, general-feldmarşal İvan Fyodoroviç Patskeviçin yanında olub. Onun himayəsi ilə daha böyük hörmət qazanıb və beləliklə, Rusiyanın və Avropanın mərkəzi şəhərlərini gəzib-dolaşıb. Bir çox mədəni məclislərin qonağı olubsa da, qəlbi həmişə öz doğma vətəni üçün çırpınıb. O, özünün “Xəyalın uçuşu” adlı poemasında Avropanın cah-cəlalı məclislərində qəlbinin sıxıldığını, “Vətən” deyib qütbət yerdə gün keçirdiyini və xəyalının onu doğma vətənə uçurduğunu ürək yangısı ilə təsvir edir və nəhayət, özünün yaşadığı Əmsar adlı balaca kəndi böyük şəhərlərdən üstün tutur. A.Bakıxanov vətən həsrəti, vətən məhəbbəti ilə doğma yurda can atdığını başqa əsərlərində də təkrar-təkrar qeyd edib.

A.Bakıxanov rus qoşununda hərbi xidmətdə olduğu zaman böyük qəhrəmanlıqlar göstərib və hərbi texnikanı dərinlən mənimsəyib, bəzi mühüm tapşırıqları rəşadətlə yerinə yetirdiyi üçün dəfələrlə orden və medallarla təltif edilib və polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlib. Fəqət bu xidmət onu kifayətləndirməyib. O, elmi, ədəbi fəaliyyəti özünün ən çox sevdiyi bir sahə hesab edib və ömrünün son illərində hərbi xidmətdən ayrılaraq, yaradıcılıq fəaliyyəti ilə ərsəyə gətirdiyi əsərlərini bir yere toplayıb nəşr etdirmək işi ilə məşğul olub.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun şeirlər külliyyatına daxil olan əsərləri müxtəlif vaxtlarda yazıldığına görə, məzmun etibarilə bir-birindən fərqlidir. O, klassik Şərq poeziyasının, xüsusilə Cəlaləddin Rumi kimi böyük şairin təsiri ilə şeir yazdıqda panteizmə meyl edir, mütərəqqi rus ədəbiyyatının təsiri ilə şeir yazdıqda isə onda realist meyillər güclənir. Buna görə də A.Bakıxanovun ədəbi yaradıcılığına birtərəfli yanaşmaq olmaz. Onun istər dünyagörüşündə, istərsə də bədii yaradıcılığında nəzərə çarpan ziddiyyətlər, şübhəsiz ki, şairin müxtəlif dövrlərdə müxtəlif bilik səviyyəsinə, müxtəlif əqidəyə malik olması ilə izah edilməlidir.

A.Bakıxanov bir şair kimi tədqiq edilərkən hər şeydən əvvəl onun “Xəyalın uçuşu”, “Avropa məclisi” və “Ərzi-əhval” kimi avtobioqrafik əsərləri üzərində dayanmaq lazımdır. Şair özünün “Xəyalın uçuşu” poemasında səadəti uzaqlarda deyil, ancaq doğma vətəndə axtarmağın gərək olduğunu irəli sürür, ömrün mənasını xalqa xidmətdə və yaradıcı əməkdə görür. Bu əsərində şair Polşaya səfərini, Avropa məclislərini, orada olan cah-cəlalı təsvir edir. Fəqət onun xəyalı bu gürultu ilə qənaətlənmir, xəyal onu vətənə aparır. Onun “Məclisi firəngi” adlı əsərində baş qəhrəman şair özüdür. Bu şeirdə Avropanın mənfi əxlaq normalarını tənqid edir. “Ərzi-əhval”da özünün daxili həyəcanını eşqə, məhəbbətə sığındığını nəzərə çarpdırır. Əsərlərindən aydın olur ki, o, öz vəziyyətindən razı qalmamış və zamanədən acı-acı şikayətlənmişdir. O, “Bəyani-hal” sərlövhəsi ilə yazdığı şeirində belə deyir:

Günəş Şərqdən tulu kimi çıxan zaman səhərlər,
Ürəyimi min əzaba düçar edir qəm, kədər.
Sülh kimi köynəyimi parça-parça edib mən,
Odlu ahlar çəkirəm hey bu yanıqlı ürəkdən.

Başqa bir şeirində öz zamanəsində ictimai ədalətsizliyə qarşı çıxaraq hər şeyin öz yerində olmadığını nəzərə çarpdırır:

Bülbül ilə qarğanı gör salırlar bir qəfəsə
Fərq qoyulmur bu dünyada məhəbbətlə həvəsə.
Təəssüf ki, bu ömrümüz boşa gedir anbaan,
Nə xeyir işə sərf olunur, nə sevgiyə, ah-aman!
Zəmanə min bəla verir, ürəyimi qanadır,
Üzümdəki allıq mənim ürəyimin qanıdır.

A.Bakıxanov insan şüurunun qüdrətinə böyük qiymət verərək “Hikmətin fəziləti” adlı mənzum hekayəsində çox maraqlı bir lövhə yaradır. Burada dünyada ən xeyirli şeyin hünər və qabiliyyət olduğunu, ən yaxşı şeyin xeyirxahlıq olduğunu və ən lazımlı şeyin həqiqət olduğunu aydın boyalarla təsvir edir. Bu fikir onun “Məşvərətin şərtləri” şeirində də öz əksini tapır. Bu şeirdə qoca bir alim qəddar əmirə müraciət edərək düşünməməyə, qanmamağa qadir olmadığını bildirir. Şair yazır:

Şərafətə çatar insan artarsa onda şüur
İnsan idrak sayəsində günəş kimi verər nur.

A.Bakıxanovun bədii yaradıcılığından aydın olur ki, o, klassik şeirlərin ədəbi ənənələrini davam və inkişaf etdirməklə bərabər yeni demokratik ədəbiyyatın banilərindən biridir. Bu tarixi şəxsiyyətin fikrincə: “Hər kəs hər hansı bir cəmiyyət içərisində yaşarsa, o cəmiyyətin əxlaqını mənimsər, yaxud o cəmiyyətə zidd olmaqla öz zərərini və ona yaxınlaşmaqda öz xeyrini qüdə, özünü onlara bənzədən, daha burasını düşünməz ki, Uca Yaradan ona idrak qüvvəsi vermiş, ağıl yaxşını yamandan seçmək üçün təyin etmişdir ki, bu vasitə ilə heyvanlardan üstün olub seçilsin. Yoxsa bəşəriyyətə məxsus olan bu zahiri fayda və zərəri heyvanlar da hiss edirlər? Bu baxımdan arada insanı heyvandan ayıran bir fərq qalmaz. Belə olduğu təqdirdə, əql ilə təhqiqat aparmadan, həqiqi faydalı bir ümidin nədən ibarət olduğunu, baş verə biləcək şərri göstərən qorxunun nə olduğunu və ondan nə cür qorunmağın lazım gəldiyini, bu qorunmanın mümkün ola biləcəyini necə bilmək olar? Ona görədir ki, çoxları istəklərinin nə olduğunu özləri bilmədikləri halda, onu elə bir yerdən və elə bir şəkildə tələb edirlər ki, bunu əldə etmək mümkün olmur. Əldə etdikləri nəticə arzularının əksinə olduqda, bəxtlərindən küsürlər və özgələrinə bunda müqəssir bilirlər: “Ürəyin tələbi nədir, əgər mətləb yoxsa, kimdən şikayət edirsən? Heç kəs səbəbsiz kədərlənməməlidir! Hamıdan pisi odur ki, Uca Yaradanı xeyrin mənası kimi zənn edərək, təqdirim, tədbirimlə uyğun gəlmədi” – deyirlər. Bəli, bütün bunların səbəbi onların öz nöqsanlarını bilmədikləridir. Bəlkə də özlərini nadan və pis hesab etmək istəməzlər. Mənim öz halım buna misal ola bilər: Gənclik çağlarında öz ağılıma tamamilə inanırdım, nöqsanlı olduğumu heç zaman ürəyimə gətirmirdim. Rəyimə müvafiq olmayan bir işə və ya istədiyimin əksinə nəticələnən bir məsələni özgəsindən bilərək, zamanə adamlarını təqsirləndirirdim. Fəqət onların günahı mənim düşündüyüm qədər deyildi. Getdikcə tədqiqatım və təcrübəm artdı, öz ağılının dərəcəsinə şübhə etməyə başladım. Dərk etmədiyim nöqsanlarım yavaş-yavaş meydana çıxdı. Nəhayət, kefinin xoş bir çağında və yabançılardan uzaq olduğum bir zamanda insafı hakim edərək, özümün xasiyyət və rəftarımı bir-bir nəzərdən keçirdim. Məlum oldu ki, mənim təsəvvürlərim puç olub, nəfsimin təsiri altında imiş. Yaxşı sandığım şey mənim halıma uyğun deyilmiş. Vaxtilə zehnim və zəkamın xudbinliyimə qalib gəldiyini bilmiş olsaydım, bu gün peşmançılığını çəkdiyim işləri görməzdim.

Sonra ən çox güvəndiyim elmimin dərəcəsinə bilmək istədim. Tədqiq etdikdən sonra elmimin zahiri işləri belə əhatə etmədiyinə təəccüb etdim. Təcrübəyə deyil, təsadüflərə və adətlərə qapılmışam. Həqiqəti deyil, xəyalı özümə rəhbər tutmuşam. Bir çox lüzumsuz şeirləri əldə edərək lazımlılarından xəbərsiz olmuşam. O vaxtdan ədəb və bilik əldə etmək, əxlaqı təmizləyib saflaşdırmaq və tədqiqat aparmaq üçün keçmiş adamların kitablarına əl atdım. Bunlardan da istədiyim tam hasil olmadı. Gördüm biri zahidliyə və şübhəyə qapılmış, başqa birisi hər şeyi inkar edərək, hətta inam və əqidənin zəruri işlərindən belə kənarda qalmışdır. Birisi şirindilli, amma ürəyi qərəzlidir. O birisi şöhrət qazanmaq üçün özünü tərifləyir. Bunların arasında bir neçə haqq danışana rast gəldimsə, onların da sözləri maarifə və həqiqətə uyğun olduğuna baxmayaraq, aralarında elə ixtilaflar var idi və bir-birindən elə fərqlənirdilər ki, mətləbləri tutuşdurmadan və dəlilləri araşdırmadan onları anlamaq çətin idi.

Elə ki, günbəgün əhvalımı, nöqsanımı mülahiz etdim, dünyanın qabaqcıl adamlarının və xalqların böyük alimlərinin əsərlərini araşdırmağa və tədqiq etməyə başladım, onlardan bir az xəbərdar olmaqla çox faydalar əldə etdim. Həyəcan və iztirabım nisbətən yumşaldı. İndi çətinliklərin çoxundan təsəlli yolu tapmışam. Çətinlikdən şikayətim azalmışdır. Bundan təsəvvür etmək olar ki, bilik və təcrübə dərəcəsi artmış olsa, nələr görərik, nələr...”

Uşaqların əxlaqını yaxşılaşdıran və onlarda nəcib xasiyyətlərin yaranmasını təmin edən belə nəsihətlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Şairin məzmunca dərin, formaca gözəl şeirləri və yuxarıda açıqladığımız fikirləri onu XIX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli siması səviyyəsinə qaldırır.

A.Bakıxanov elmlə əməlin bir-birindən asılı olduğunu izah edərkən, elmə üstünlük verir. Kainat məsələsinin qısa təfsiri şərhindən ibarət olan “Xatimə” adlı əsərində o, kainatın maddi bir

varlıqdan ibarət olduğunu, əşya və maddənin haldan-hala keçərək dəyişdiyini, varlıqda yoxluğun olmadığını təsdiq edir. Fəqət bu materialist dünyagörüşü onda müntəzəm və ardıcıl surətdə axıra qədər davam etmir, idealist dünyagörüşü ona qalib gəlir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1847-ci ildə Məkkə ziyarətində olub. Fəqət bu ziyarətdən salamat qayıtmayıb. Məkkədən Mədinəyə gedərkən Vadiyi-Fatma adlanan yerdə vəba xəstəliyinə tutularaq vəfat edib və həmin yerdə dəfn olunub.

Allah rəhmət eləsin.

Fazil QARAOĞLU

Bakı xəbər.- 2017.- 8 dekabr.- S.15.